

Onderzoeksartikel

Voorbij de oude ballast: neoliberalisme en het nieuwe marktdenken van Nederlandse economen (1945-1952)

Jonne Harmsma

Radboud Universiteit Nijmegen
j.harmsma@let.ru.nl

Keywords: neoliberalisme, economische denken, partijpolitiek, ordeningsdebat, economen, ARP

Abstract

After the Second World War, Dutch economists became protagonists of party-political and ideological change. Representing this generation was Jelle Zijlstra (1918-2001), a Rotterdam graduate who became professor in 1948 and was appointed Minister of Economic Affairs in 1952. Together with fellow students like later managing director of the IMF Johan Witteveen, Zijlstra articulated a new pro-market consensus in economic thinking, influenced both by domestic and international developments. Grounded in modern thinking and expertise, Dutch economists started playing an important role in the post-war debate on economic order and policymaking. They made their stand jointly by appealing to Parliament in 1949 and 1951, while individually Zijlstra collided repeatedly with the old guard of the Anti-Revolutionary Party, whose socio-economic views he called 'obsolete and outdated'. Conversely, conservatives labelled their advocacy of state intervention in economic life 'socialist', but on closer inspection the new consensus should be characterized as neoliberal. Dutch economists hailed consumer interests, deeming intervention necessary for free enterprise with the state promoting freedom and protecting 'workable competition'. Meanwhile, Zijlstra used Hayek's Road to Serfdom to determine whether policy measures exceeded 'critical values', endangering economic and political freedom. As such, neoliberalism surfaced in Dutch economic thinking and possibly policymaking as well.

Inleiding

Direct na de Tweede Wereldoorlog brak in Nederland een fel debat uit over de ordening van het naoorlogse bestel.¹ Deelnemers discussieerden over de vraag in hoeverre de overheid leiding moest geven aan de economie nadat de wederopbouwfase was afgerond. De verschillende visies van de politieke partijen waren grotendeels terug te voeren op het ordeningsdebat van de jaren dertig. De economische crisis had toen de dogma's van het liberale *laissez-faire* ondergraven. Met het Plan van de Arbeid (1935) en het corporatisme werden in socialistische en katholieke kring spraakmakende alternatieven uitgewerkt. Volgens de socialisten moest het economisch leven planmatig door de overheid worden geregeld, terwijl de katholieken ordening via de productschappen, en dus door het bedrijfsleven bepleitten.

In de literatuur is sindsdien veel aandacht besteed aan deze twee ordeningsidealen (Clerx 1991; De Beus et al. 1996; De Haan 1997; Schuyt en Taverne 2000; Aerts 2013). Dat het failliet van het klassieke vrijemarktdenken ook liberale denkers aanzette tot intellectuele vernieuwing bleef veelal buiten beeld. In de afgelopen jaren is internationaal de wetenschappelijke aandacht voor deze transnationale vernieuwing van het liberale marktdenken echter sterk gegroeid. De wortels van het 'neoliberalisme' zijn daarbij teruggevoerd tot het werk van economen in de jaren twintig (Burgin 2015; Mirowski en Plehwe 2015; Slobodian 2018). In deze herijking van het liberale denken werden marktwerking en overheidsingrijpen aan elkaar geklonken: in de moderne tijd kon een vrije markt onmogelijk bestaan zonder een sterke en actieve staat.

De recente herontdekking van het vroege neoliberalisme is niet slechts een hobby van historici, maar is ook voor sociale wetenschappers van wezenlijk belang. Waar historici én sociale wetenschappers lang hebben gemeend dat corporatisme en de sociaaldemocratie de centrale as vormden van de *trentes glorieuses* (1945-1975) en de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat, blijkt inmiddels dat neoliberaal denken ook destijds al bestond, en aanhangers vond. Dit plaatst de vermeende omslag onder politici als Thatcher, Reagan en – in Nederland – Lubbers in een ander perspectief. Werden hun denkbeelden ingegeven door de oliecrisis en de financieringsproblemen rondom de verzorgingsstaat? Of voegden zij zich eenvoudig naar een bestaande, in voorgaande decennia opgebouwde politieke stroming en beleidstraditie? En als dit laatste (deels) het geval was, wie hebben die traditie dan ontwikkeld?

Bestaand onderzoek heeft inmiddels aangetoond dat het antwoord op die vraag niet eenvoudig te geven is. Het neoliberalisme ontstond namelijk niet op één locatie en voegde zich evenmin naar een eenduidig, coherent model (Mirowski en Plehwe 2015: 14; Anderson 2016). Nieuwe marktgerichte visies, die deels of geheel

¹ Met dank aan Erwin Dekker, de redacteurs en de anonieme referenten voor hun commentaar. Uiteraard berust de verantwoordelijkheid voor de inhoud volledig bij de auteur.

neoliberaal genoemd kunnen worden, ontstonden juist ‘min of meer tegelijkertijd in verscheidene delen van de wereld’, zoals de econoom Milton Friedman al in 1952 schreef (Friedman 1952). Het neoliberalisme van de jaren dertig, veertig en vijftig werd dan ook getekend door accentverschil en lokale variatie. Dat gold ook voor Nederland (Mellink 2017; Mellink 2020; Oudenampsen en Mellink 2019). In aansluiting op deze bevindingen zal in dit artikel worden betoogd dat in de periode na de Tweede Wereldoorlog onder Nederlandse economen een nieuw marktdenken tot bloei kwam, dat onder de brede waaier van vroeg liberaal gedachtegoed kan worden geschaard. Dit vroege neoliberale denken zal worden onderzocht via de academische loopbaan van econoom Jelle Zijlstra en een aantal van zijn geestverwanten. In 1952 werd Zijlstra minister van Economische Zaken namens de Antirevolutionaire Partij (ARP), de belangrijkste protestantse voorloper van het huidige CDA. Later werd hij minister van Financiën, premier en president van de Nederlandsche Bank, wat hem tot een van de invloedrijkste figuren uit de naoorlogse sociaaleconomische geschiedenis van Nederland maakte. Via Zijlstra’s vroege carrière zullen in dit artikel de (Rotterdamse) wortels van dit Nederlandse marktdenken worden onderzocht. Bovendien zal gekeken worden hoe Zijlstra en vakgenoten als Johan Witteveen en F. de Roos zich tussen 1945 en 1952 profileerden in het levendige debat over ordening en economisch beleid.

Hierbij zal in het bijzonder aandacht worden besteed aan de afstand tussen politieke stellingname en stijl. Ondanks de duidelijke ideologische overeenkomsten met vroeg liberaal gedachtegoed, ging het vroege marktgerichte denken van de Nederlandse economen eveneens gepaard met wat wel is aangeduid als de ‘verwetenschappelijking van de politiek’ (Raphael 1996; Raphael 2012; Nützenadel 2005; Fourcade 2009; Vandendriessche, Peeters en Wils 2015). Economen als Zijlstra distantieerden zich van de ‘oude ballast’ van vooroorlogse idealen als corporatisme, socialisatie en antirevolutionaire staatsonthouding. Wetenschappelijke kennis ging het politieke en maatschappelijke debat over de economie in toenemende mate domineren. Ordening en economisch beleid werden een zaak voor experts die zich op basis van ‘opportuniteit’ en ‘utiliteit’ konden verheffen boven de verzuilde stammenstrijd (Harmsma 2017). Daarmee namen deze economen in het partijpolitieke landschap een onderscheidende positie in en werden hun standpunten lang niet altijd als politiek herkend.

Via een biografisch perspectief laat dit onderzoek het politieke, grotendeels neoliberale karakter van het Nederlandse marktgerichte gedachtegoed zien door een onderliggend netwerk van ideeënontwikkeling onder Nederlandse economen bloot te leggen. Door gebruik te maken van primair bronmateriaal zoals lezingen, correspondentie en persoonlijke en institutionele archiefstukken wordt zicht geboden op hun specifieke visie en de rol die zij vervulden in het politiek-maatschappelijke debat. Het artikel begint met de wortels van het nieuwe Nederlandse marktdenken. Vervolgens komt de plaats van de Nederlandse

economen in het partijpolitieke landschap aan bod. Ten slotte zullen de kernwaarden van dit nieuwe marktdenken worden onderzocht en zal de vergelijking met het neoliberalisme verder uiteengezet worden.

De Rotterdamse School

In het voorjaar van 1951 sprak Zijlstra voor een publiek van protestantse werkgevers over 'het neo-liberalisme'. Als 32-jarige hoogleraar van de Vrije Universiteit (VU) signaleerde hij de herleving en vernieuwing van het liberale marktdenken. Op papier bood deze vernieuwingsslag van neoliberale economen als Friedrich Hayek, Wilhelm Röpke en Walter Eucken volgens hem 'veel aantrekkelijks' (Zijlstra 1951; Zijlstra 1952a). Er begon zich een lijn af te tekenen, had de VU-econoom al in zijn oratie vastgesteld, 'welk – naar ik meen – voor de verdere ontwikkeling van de discussies over het probleem van de economische orde van het grootste belang zal blijken, n.l.: de realisering van de "Marktwirtschaft" zal een belangrijke mate van overheidsingrijpen vereisen' (Zijlstra 1948: 12). Vanuit liberaal perspectief zou de overheid (vergaand) moeten optreden om marktwerking te herstellen en toe te zien op vrije concurrentie. Het was te mooi om waar te zijn, verklaarde Zijlstra. Zijn kritiek spitte zich vooral toe op het ideaaltypische beeld van marktwerking dat centraal stond in het neoliberale denken. De vrije markt bestond in de moderne tijd niet meer, legde Zijlstra uit. Theorie en werkelijkheid werden dan ook 'op welhaast fatale wijze verward'. Hiermee bevond het neoliberalisme zich nog 'in het studeerkamer-stadium', vertelde Zijlstra zijn publiek. 'Het is er bij lange na nog niet rijp voor als basis te dienen voor de praktische politiek' (Zijlstra 1951; Zijlstra 1952a).

De wijze waarop Zijlstra zich distantieerde van het (buitenlandse) neoliberalisme moet in de eerste plaats worden opgevat als retoriek. Inhoudelijk omarmde hij namelijk grotendeels de denkbeelden van deze neoliberale economen, maar voor zijn publiek probeerde hij vooral het christelijk karakter van zijn visie te benadrukken. Alleen het christendom bood een duurzame voedingsbodem voor 'ware vrijheid' en 'ware barmhartigheid' klonk het in zijn redevoering. Hoewel Zijlstra op deze manier retorisch afstand nam van het neoliberalisme, zal de overlap tussen zijn visie en het neoliberale denken verderop naar voren komen. Intussen klonk in Zijlstra's betoog ook onmiskenbaar de echo door van zijn leermeester Frans de Vries, die als invloedrijk econoom tussen 1913 en 1945 doceerde aan de Rotterdamse Hogeschool. Na de oorlog stapte De Vries over naar de Universiteit van Amsterdam; in 1950 werd hij de eerste voorzitter van de pas ingestelde Sociaal-Economische Raad (SER).

In Rotterdam oefende De Vries al grote invloed uit op vele generaties Nederlandse economen (Cobbenhagen 1944: 9-19; Verrijn Stuart 1959: 341-342). Aanvankelijk was De Vries een vurig pleitbezorger van het klassiek-liberale denken geweest, maar in de jaren dertig verlegde hij de koers. 'Het scheen zo eenvoudig nog niet lang geleden,' schreef hij in 1935 in *Regeling of vrijheid*. Maar de klassieke tegenstelling tussen vrije markt en overheidsdwang was niet langer vol te houden. Dit kwam in de eerste plaats doordat De Vries zich had gerealiseerd dat het ideaalbeeld van vrij

toegankelijke markten, op basis van volkomen concurrentie, niet langer bestond. Fusies, productdifferentiatie en schaalvergroting hadden een nieuw soort markten doen ontstaan, die van monopolistische concurrentie of oligopolie. ‘De verdere uitwerking van deze theorie staat nog aan het begin van ontwikkeling,’ kreeg Zijlstra in mei 1938 in de collegezaal te horen. Het recept van de *laissez faire* was niet langer geschikt als leidraad van economische politiek. ‘De tegenstelling is niet meer vrije concurrentie of regeling,’ noteerde Zijlstra in zijn collegeblok. ‘Daartussen is geen keuze meer mogelijk. De gehele ontwikkeling dwingt tot regeling. De kwestie is veel meer: regeling door de partijen zelf; of regeling door de overheid’ (Zijlstra 1938; Dullaart 1984).

Op enkele (confessionele) uitzonderingen na, kozen de meeste studenten van De Vries zonder meer voor de overheid als regelende entiteit in het economisch leven. Deze keuze was voor hen niet langer een politiek beladen stellingname, zoals in het interbellum, maar een logische uitkomst van wetenschappelijke analyse. Zoals De Vries had aangetoond was overheidsingrijpen een eis van de moderne tijd. Daarmee stoelde de ordeningsvisie van deze economen niet langer in de eerste plaats op verzuilde principes, maar vond zij haar grondslag in de economische theorie. Deze ontwikkeling vormde het fundament voor de verwetenschappelijking van de discussie over ordening en economisch beleid. Op het voetstuk van de wetenschap profileerden economen zich als onafhankelijk experts die zich konden distantiëren van verzuilde dogma’s en partijpolitieke scheidslijnen (Alberts 1998: 446-448; Harmsma 2017: 108-109). Critici hekelden daarentegen de ‘Staats-idealistische motieven’ die niet langer vreemd waren aan het Rotterdamse economie-onderwijs (Ridder 1941). Hoewel De Vries nooit een *magnum opus* schreef, oefende zijn visie op onvolkomen marktwerking en regeling grote invloed uit. Zijn studenten schoven het klassiek-liberale beeld van volledige concurrentie terzijde. De vrije markt vergde voortaan actief overheidsingrijpen.

De vraag hoezeer de overheid in de markt moest ingrijpen, moest volgens deze generatie economen op een koele, zakelijke wijze worden benaderd. ‘Het gaat slechts over een kwestie van meer of minder,’ schreef De Vries al in 1935. Een nauwkeurige analyse van concrete situaties aan de hand van de moderne economische theorie moest daarbij leidend zijn. ‘Naargelang der omstandigheden zal in het ene geval een meer vrije, in het andere een meer geregelde prijsvorming en productie de goede werking van het economisch mechanisme bevorderen’ (De Vries 1935; Verrijn Stuart 1959: 341). Deze woorden van De Vries werden door Zijlstra soms letterlijk herhaald, wanneer de mate van overheidsingrijpen in de economie ter sprake kwam. Dat was geen principiële vraagstuk, vond de antirevolutionaire econoom, maar een kwestie van ‘opportuniteit’ en ‘utiliteit’. Wel voegde hij daar stevast aan toe ‘dat minder Overheidsingrijpen te prefereren is boven meer Overheidsingrijpen, als dat mogelijk is’ (Zijlstra 1951, 1952a; Harmsma 2018).

Zoals De Vries al aangaf, moest de expertise van economen in dit afwegingsproces een cruciale rol spelen. Het was een visie die ook de nieuwe generatie

onderschreef. Een moderne economische politiek kon alleen ontworpen worden op basis van de inzichten van experts, aldus H.J. Witteveen in 1948. In het vakgebied was recentelijk groots werk verricht, schreef de VVD-econoom die in 1963 minister van Financiën zou worden. ‘Een aantal fouten, waartoe een onbelemmerde werking der vrije krachten kan leiden, zijn aangegeven, en mogelijkheden tot verbetering zijn onderzocht’ (Witteveen 1948: 743). Dit besef verleende deze generatie economen een groot zelfvertrouwen en gezag en sterkte hen in het idee dat deze nieuwe denkbelden een plaats moesten krijgen binnen het gedachtegoed van politieke partijen.

Vorbij de oude ballast: economisch denken en partijvernieuwing

Het nieuwe elan van de economische wetenschap stond op gespannen voet met de verzuilde tradities binnen verschillende politieke partijen. Veel economen bevonden zich in de naoorlogse jaren dan ook aan de frontlinie van partijvernieuwing. ‘Alles wordt opgeofferd op het heilig altaar van de economische theorie’, klaagden woedende protestanten over de visie die Zijlstra en enkele van zijn collega’s binnen hun ARP verkondigden (Gosker 1951). Het moderne denken over marktverhoudingen, economisch beleid en overheidsingrijpen leidde binnen de gereformeerde zuil tot felle conflicten tussen jonge, moderne economen en de conservatieve partijtop, die onomwonden vast wilde houden aan het principe van de soevereiniteit in eigen kring. Deze strijd vond zowel plaats binnen de partij als op de protestantse Vrije Universiteit, waar Zijlstra en De Roos de pas opgerichte economische faculteit gedecideerd op waardevrije, Rotterdamse leest schoeiden (Harmsma 2016). De conservatieve partijtop wilde zowel het economie-onderwijs aan de VU als de koers van de ARP daarentegen blijven baseren op de normatieve principes van het calvinisme. De soevereiniteit in eigen kring, terug te voeren op de protestantse voorman Abraham Kuyper (1837-1920) stond daarbij centraal. In deze leer werd de maatschappij gepresenteerd als een organisch, goddelijk geheel opgebouwd uit afzonderlijke levenskringen, elk met een eigen soevereiniteit. De staat moest zich zoveel mogelijk afzijdig houden en mocht alleen op goede gronden inbreuk maken op de soevereine sfeer van de overige kringen. Vanuit deze leer zag de ARP steevast het gevaar van te veel staatsbemoeyenis en zocht de partij naar principiële begrenzing daarvan.

Daags na zijn afstuderen in 1945 had Zijlstra zich als jong econoom al publiekelijk tegen deze economische koers van de ARP gekeerd. ‘Afgedaan en uit den tijd moet hierover het vernietigend vonnis luiden,’ schreef hij in een ingezonden stuk. De partij moest bevrijd worden van de ‘oude ballast van zoogenaamd christelijke beginselen’ (Zijlstra 1945). Het was de opmaat voor een strijd tussen Zijlstra en de partijtop over het economisch-politieke program van de ARP. Deze strijd zou tot het einde van de jaren vijftig voortduren (Harmsma 2018: 92-100). Geschoold in de moderne economische theorie omarmde Zijlstra de ‘geleide economie’, een

geruchtmakende term die hij in 1947 uitkoos als titel voor zijn eerste openbare redevoering voor een antirevolutionair publiek (Zijlstra 1947). Belangrijkste twistpunt tussen Zijlstra en zijn partijgenoten was de vraag naar de mate waarin de overheid in mocht grijpen in het economische leven. Als representant van de verwetenschappelijking van de politiek nam Zijlstra hierbij de moderne economische theorie als uitgangspunt. Op basis van de lessen van De Vries was staatsingrijpen voor hem een eis van de moderne tijd. Bovendien kon de mate van ingrijpen niet op voorhand worden vastgelegd. Dit was immers een kwestie van opportuniteit en utiliteit.

Dat Zijlstra hiermee de noodzaak van principiële grenzen aan de mate van overheidsbemoeienis ontkende, was onverteerbaar voor de conservatieve meerderheid binnen de ARP. Zijn economische overtuigingen leken hem in sociaaldemocratisch vaarwater te brengen. Hij werd 'rood' genoemd en er werd luid gewaarschuwd voor de 'staatsocialistische' consequenties van zijn ideeën. De economen baseerden zich op een aantal economische grondstellingen 'waarbij de rest moet worden aangepast', brieft het antirevolutionaire Kamerlid Chris van den Heuvel, Zijlstra's felste opponent in deze jaren. Hij stelde het moderne marktdenken van Zijlstra gelijk met de 'zuiverste slavernij'. Op zijn beurt raadde Zijlstra zijn critici aan colleges economie te volgen aan de Vrije Universiteit. Het zou hen milder stemmen over de moderne en volgens hem afgewogen denkbeelden van de VU-economen (Harmsma 2018: 99-100).

Het felle debat binnen de ARP liet zien dat het moderne marktdenken een proces van (soms langzame) heroriëntatie van de verzuilde partijen op gang bracht. Daarbij waren het binnen de ARP niet alleen economen die een moderne visie uitdroegen, maar ook vooraanstaande juristen, als de latere minister W.F. de Gaay Fortman en president van het Hof van Justitie André Donner. 'Het schijnt mij een hopeloze en tamelijk zinloze onderneming te trachten de staatstaak in een bepaalde formule vast te leggen of te omschrijven,' schreef Donner in een advies aan een partijcommissie die zich over het heikele onderwerp van de economische koersbepaling boog (Donner 1951a, 1951b; Van den Berg 1999). De conservatieve meerderheid bleef echter krampachtig vasthouden aan het principe van de soevereiniteit in eigen kring. De identiteitscrisis van de ARP duurde voort (Algra 1954). De voorlopige climax volgde in 1951 toen Zijlstra de soevereiniteit in eigen kring in het openbaar een lege doos noemde, niet langer geschikt als leidraad voor een moderne economische politiek (Zijlstra 1951).

De wetenschappelijke positiebepaling van economen als Zijlstra deed ondertussen geenszins af aan hun bevlogenheid en ijver. Getekend door de crisis van de jaren dertig en gewapend met de nieuwste inzichten over marktwerking, monetair beleid en anticyclisch begroten, voelde deze generatie economen juist een 'missionaire ijver' om de schone theorie in de praktijk te brengen. 'Wij hebben ons als economen te mengen in – zelfs leiding te geven bij – de wel zeer complexe economisch-politieke strijdvragen van de dag,' schreef Zijlstra in de zomer van 1952, 'dat is onze zeer bijzondere verantwoordelijkheid' (Zijlstra 1952c; Boettke en

Horwitz 2005: 15). Vanuit deze geestdrift en een gedeelde visie op regeling van het economisch leven mengden economen als Zijlstra zich niet alleen zelfbewust in de partijpolitiek, maar profileerden zij zich ook in het maatschappelijke debat over ordening en economisch beleid. Zo ontving de Tweede Kamer in september 1949 een appel van twaalf hoogleraren in de staathuishoudkunde die zich gezamenlijk tegen het Wetsontwerp op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) keerden.

De kritiek van de hoogleraren spitste zich toe op de grondslag van het wetsontwerp van minister Jan van den Brink van Economische Zaken. Met zijn wet zouden bedrijven in plaats van de overheid vergaande bevoegdheid krijgen om ordenend op te treden in de eigen bedrijfstak. Een desastreuze stap, aldus de economen. Het monopolie werd 'ten troon' geheven, het consumentenbelang geslachtofferd. Doordat marktwerking en concurrentie in het PBO-bestel secundair werden, stond het wetsontwerp volgens de hoogleraren haaks op het algemeen belang. Juist de concurrentie wakkerde immers innovatie aan, zorgde voor een dynamische economie en diende de burger. Onomwonden wezen de economen de centrale overheid aan als ordende entiteit. Die taak behoorde niet bij het bedrijfsleven zelf te liggen (Zijlstra 1949; *Trouw* 1949).

Zijlstra's actieve bijdrage aan het hooglerarenprotest, en het expliciete pleidooi voor marktwerking dat hieraan ten grondslag lag, laat zien dat Zijlstra's vertrouwen in de overheid weinig te maken had met staatssocialisme – al werd hem dat stempel wel door mede-ARP'ers opgedrukt. De eindeloze woordenstrijd over het wel of niet principieel en op voorhand begrenzen van overheidsingrijpen had veel van Zijlstra's partijgenoten blind gemaakt voor de specifieke aard van diens visie. De jonge econoom nam overheidsingrijpen als uitgangspunt, maar bepleitte dit overheidsingrijpen ten behoeve van marktvrijheid en decentralisatie. Hoewel Zijlstra kort na de oorlog kortstondig sympathie voor de Partij van de Arbeid (PvdA) koesterde, vooral vanwege het 'frisse denken' over economische aangelegenheden binnen die partij, was hij steeds kritischer geworden over de mate waarin de PvdA heil verwachtte van de overheid (Zijlstra 1992: 81-82).

Dit werd ten volle duidelijk toen Zijlstra in 1951 het nieuwe partijprogramma van de PvdA, *De Weg naar Vrijheid*, recenseerde. Zijlstra sloeg in zijn stuk aanvankelijk een constructieve toon aan, maar kwam tot een vernietigend eindoordeel. Hoewel 'vrijheid' in trotse witte letters op het titelblad van het partijprogramma prijkte, overschreden de PvdA-plannen 'critische waarden', meende de gereformeerde econoom. Zouden deze voorstellen werkelijkheid worden, dan kwamen vrijheid en democratie in Nederland 'principieel in gevaar'. Het was een bange vraag 'hoe een politieke democratie deze kluif zou kunnen verzwelgen' (Zijlstra 1952b). Dit strenge oordeel liet duidelijk zien dat zijn visie, gegrond in de moderne economische theorie, geenszins socialistisch was te noemen. Inhoudelijk vertoonden Zijlstra's denkbeelden overlap met het in 1944 verschenen pamflet *The Road to Serfdom* van de prominente neoliberale Friedrich Hayek, terwijl het rapport van de socialisten als antwoord op 'de neo-liberale oplossing' was bedoeld, zoals ook in de titel van het rapport tot uitdrukking werd gebracht.

Markt, overheid en onderneming in de moderne maatschappij

Kort na de rel rond Zijlstra's kwalificatie van de soevereiniteit in eigen kring als 'lege doos' verscheen een tweede professorenadres, ditmaal specifiek gericht tot de ARP-fractie. Naast de handtekeningen van Zijlstra en De Roos prijkten de namen van de bedrijfseconoom F.L. van Muiswinkel en de jurist W.F. de Gaay Fortman onder het appel (Zijlstra et al. 1951). Deze vier VU-hoogleraren spraken in hun schrijven steun uit voor het Wetsontwerp kredietcontrole. Met deze wet zou de Nederlandsche Bank toezicht gaan houden op het bankwezen. Het feit dat de centrale bank op macro-economische gronden tot restrictie van de kredietverlening kon besluiten, leidde echter tot fel verzet binnen de ARP. 'Staatssocialisme', schreven partijbladen. Nationalisatie van krediet en banken lag volgens de antirevolutionaire pers op de loer. Ook het bankwezen zelf, de werkgeverswereld en VVD, CHU en KVP keerden zich tegen dit deel van de wet (Van Griensven en Van Merriënboer 1997). Met hun schrijven probeerden Zijlstra en zijn collega's de eigen antirevolutionaire fractie op andere gedachten te brengen. Net als in het eerste professorenadres legden de VU-hoogleraren uit dat de ideaaltypische vrije markt in de moderne tijd niet langer bestond. Dat gold zowel voor de reële sector als de geldmarkt. Ook daar diende de overheid (in dit geval de centrale bank) waar nodig regulerend of corrigerend op te treden. Centrale beheersing, schreef De Roos in een toelichting, 'hoe paradoxaal het aanvankelijk ook moge schijnen', was niet alleen verenigbaar met een vrije economie, maar was er zelfs een voorwaarde voor. Sterker nog, het was 'een van de beste diensten [...] welke aan de vrije verkeershuishouding, en daarmee aan de geestelijke vrijheid, kan worden bewezen' (De Roos 1951).

Cruciaal was de wijze waarop de VU-hoogleraren straffe overheidsbemoeienis koppelden aan economische, politieke en 'geestelijke' vrijheid. Dit samenspel tussen economisch overheidsingrijpen en politieke vrijheid in brede zin was, ook internationaal gezien, kenmerkend voor neoliberale economen uit die tijd (Burgin 2012: 117; Slobodian 2018: 1-7). Deze redenering werd onder meer uitgewerkt in *De plaats van de onderneming in de moderne maatschappij*, een studie uit 1952 geschreven door Witteveen en Zijlstra in opdracht van AKU, Shell, Unilever en Philips. In de aanloop naar dit project hadden de Grote Vier van het Nederlandse bedrijfsleven al geconcludeerd dat 'de werkgevers-wereld [...] helemaal niet zo heel erg ver af[stond] van de opvattingen van de Heer Zijlstra omtrent de economische orde' (Harmsma 2018: 95-96). Deze conclusie werd mede getrokken op basis van Zijlstra's betrokkenheid bij de Europese Liga voor Economische Samenwerking (ELES). Het streven van deze zusterorganisatie van de Europese Beweging was gericht op de economische eenwording van Europa, met een nadruk op liberalisering van handelsstromen, geld en kapitaal. Er lag een klassieke kijk op de economie aan ten grondslag, zoals Zijlstra zelf uiteenzette op een Liga-vergadering in 1951. Liberalisering leidde binnen Europa tot betere arbeidsdeling en groeiende welvaart. Net als in het buitenland was de inslag van de ELES in Nederland 'bepaald liberaal', zoals de Grote Vier intern concludeerden. De Liga werd vooral bemand door

vertegenwoordigers van het grote bedrijfsleven, het bankwezen en de wetenschap (Dumoulin en Dutrieue 1993; Harmsma 2018: 96-97). Ook binnen de christelijke vakbeweging CNV was men ‘liberale ondertonen’ in Zijlstra’s argumentatie en betoogtrant gaan herkennen. Hoewel Zijlstra net als zijn collega-economen een centraal gestuurd economisch beleid verdedigde, was zijn invulling marktgericht en neoliberal van aard. Naast een sterke staat stonden marktwerking, liberalisering en ondernemerschap in zijn visie centraal.

In het naoorlogse ordeningsdebat waren ook de Grote Vier op zoek naar een nieuwe visie om hun positie in het maatschappelijke en economische bestel te kunnen verdedigen. De vrees voor ‘het opdringen van de factor arbeid’ en ‘de onttroning van de factor kapitaal’ werd sterk gevoeld. Op zoek naar input waren de twee jonge, marktgezinde economen in beeld gekomen. Net als in het PBO-adres, waarvan Witteveen en Zijlstra de initiatiefnemers waren geweest, stond het belang van marktwerking in het rapport voor de Grote Vier centraal. ‘De ondernemingswijze productie heeft de economische dynamiek tot voorwaarde en tot gevolg.’ Onmiddellijk benadrukten Witteveen en Zijlstra dat zij daarmee geen pleidooi hielden voor de klassiek liberale dogma’s van ‘absolute ondernemersvrijheid en absoluut vrije prijsvorming, noch voor absolute afwijzing van elke overheidsbemoeying met het economisch leven’. De economen betoogden juist dat sturing van de economie door de overheid in de moderne tijd onontbeerlijk was. ‘Maar,’ schreven de economen, ‘er is wèl een pleidooi gevoerd voor het principieel verkiezen van de decentralisatie in het economische proces boven de centralisatie.’ Net als in het VU-adres over het toezicht op de banken, werd daaraan in een cruciale zin toegevoegd dat overheidsingrijpen juist nodig kon zijn ‘terwille’ van deze principiële keuze voor vrije marktwerking (Witteveen et al. 1952).²

Daarmee maakten zowel het rapport als het eerdere professorenadres duidelijk dat het cruciale vraagstuk van de naoorlogse ordening niet draaide om de vraag óf de overheid moest ingrijpen in het economisch leven (de theorie leerde immers dat dit een eis van de moderne tijd was) maar om de wijze waaróp de overheid dit deed. Ook neoliberale economen zoals Hayek zagen dit als hoofdzaak (Slobodian 2018: 7). Dit punt bracht Zijlstra ook steeds naar voren in het debat binnen de ARP. In plaats van de staatstaak op principiële gronden *kwantitatief* te willen afbakenen, moest de ARP bepalen hoe zij het overheidsbeleid *kwantitatief* wilde inrichten. Het ging om een positieve economische politiek, waarbij ARP-politici steeds moest keuren of de richting, ‘die met deze of gene oplossing wordt ingeslagen’, paste bij de bestaande situatie en verenigbaar was met de economische orde die de partij voorstond. Hierbij beriep Zijlstra zich sinds zijn oratie van 1948 enerzijds op het concept ‘actualiteit’ van Eucken en anderzijds op de kritische of ‘laatste waarden’ uit het werk van de neoliberale economen Hayek en Röpke (Hayek 1944: vi; Zijlstra 1948; Polak 1949;

2 Witteveen en Zijlstra werden bij het schrijven van het rapport begeleid door H. Hülsman van Philips en G.A. Kohnstamm van AKU. Kohnstamm legde eerder op het ministerie van Economische Zaken de grondslag voor het decentraal georganiseerde industrialisatiebeleid.

Goldschmidt 2013).

Deze begrippen speelden een cruciale rol in Zijlstra's politiek-economische visie. Ordening kwam in de moderne tijd immers altijd neer op een mix van regeling en vrijheid. De balans tussen beide was volgens Zijlstra precair en moest bestaan uit een afgewogen combinatie van pragmatische (De Vries en Eucken) en principiële (Hayek en Röpke) overwegingen. Men bevond zich steeds op een glijdende schaal tussen de twee uitersten van volledige centralisatie en volkomen vrijheid. Steeds nadrukkelijker zag Zijlstra het gevaar van een afglijden richting (economische en vervolgens politieke) staatsdwang. Waar vrijheid precies overging in dwang kon niet 'met een duimstok' worden afmeten. Daarom was waakzaamheid geboden. Kritische grenzen konden ook onverwachts en onbedoeld overschreden worden. Het kwam dus aan op kwalitatief keuren, als een rechter, waarbij de laatste waarden als toetssteen fungeerden. Steeds was het de vraag of politieke en beleidsmatige plannen wel verenigbaar waren met een ordening waarin vrijheid voorop stond. Zo formuleerde Zijlstra een eigen versie van de Hayek-these, die de Oostenrijker zo indringend in zijn *The Road to Serfdom* had beschreven. Deze redenering lag in 1952 ook aan de basis van Zijlstra's vernietigende oordeel over het partijprogramma van de PvdA, waarin volgens hem 'critische waarden' overschreden werden, waardoor 'vrijheid in de maatschappelijke orde' principieel in gevaar kwam. (Zijlstra 1952b). Zoals ook op andere momenten bleek, vormde de Hayek-these het principiële sluitstuk van Zijlstra's marktgerichte ordeningsvisie (Harmsma 2018: 130, 167; Zijlstra en Goudzwaard 1966: 49).

Om de scheiding tussen gewenste en ongewenste regeling van het economisch leven duidelijk aan te geven, ging Zijlstra in de loop van de jaren vijftig expliciet spreken over vrijheidsbelemmerend en vrijheidsbevorderend overheidsingrijpen. Daarin klonk onmisbaar de echo door van het neoliberale adagium van *planning for competition* (Burgin 2012: 92; Kolev 2015: 433-435; Zijlstra 1958). Door het economische leven op deze 'vrijheidsbevorderende' wijze te reguleren, kon de overheid de dynamiek van de markteconomie stimuleren. Concurrentie was volgens Zijlstra een cruciaal onderdeel van deze marktdynamiek en vormde het fundament van innovatie en ondernemerschap. Zijlstra en diens medeauteur Witteveen schreven in hun rapport voor de Grote Vier dan ook dat 'volledige concurrentie' een utopisch doel was. 'Een voor de praktijk aanvaardbare concurrentie (*workable competition*) is voldoende' (Witteveen et al. 1952). Het was een visie die breder opgang deed onder neoliberale economen. Zo werd het concept in de jaren vijftig populair onder Duitse ordoliberalen. In Nederland vormde gezonde of werkbare concurrentie intussen vanaf 1956 de principiële grondslag van Zijlstra's kartelwet (Uitermark 1990: 230-237; Leucht en Marquis 2013).

Ondanks deze duidelijk marktgerichte interventies bleef de onduidelijkheid over Zijlstra's inhoudelijke koers voortduren. Dit kwam door de wijze waarop de minister van Economische Zaken bij zijn aantreden met staatsocialisme in verband was gebracht. Omdat dit onjuiste beeld bleef hanger, terwijl Zijlstra's rapport voor de Grote Vier slechts voor intern gebruik was, bleef diens politieke visie voor de

buitenwereld schimmig. In de nazomer van 1952 brak dan ook een publiek debat uit over Zijlstra's vermeende linkse sympathieën. Hoewel Zijlstra's recensie van het partijprogramma van de PvdA sommige sociaaldemocraten rauw op hun dak was gevallen, was de jonge minister door die partij toch verwelkomd als representant van een progressieve koers (Harmsma 2018: 109-112, 128). In Zijlstra's *maidenspeech* op 4 december 1952 maakte de nieuwe minister echter een einde aan dit debat. Zoals in het PBO-adres en het rapport voor de Grote Vier huldigde hij in de Kamer het consumentenbelang als de principiële grondslag van de 'ondernemingsgewijze productie'. Ook de rest van zijn toespraak was doortrokken van modern marktdenken. 'De taak van de Overheid moge essentieel zijn,' verklaarde Zijlstra in neoliberale geest, 'het is het bedrijfsleven zelf, dat – voorgelicht, soms gesteund en soms geleid door de Overheid – het moet doen' (HKT 1952).

Zijlstra's visie had 'nooit en te nimmer als "links georiënteerd" [...] mogen worden gequalificeerd', concludeerde *De Zakenwereld* (1952). Zelfs het rabiaat rechtse, neoliberale weekblad *Burgerrecht* (1952) was positief. 'Pas de dirigisme', concludeerde ook *Le Monde* (1952) op basis van de 'liberale teneur' van Zijlstra's speech. Toch had ook de PvdA met instemming naar het moderne geluid van de jonge ARP-minister geluisterd. Dat de principiële kloof tussen Zijlstra en de sociaaldemocratie diep was, drong maar langzaam tot de PvdA door (Harmsma 2018: 129-131). Verbijsterd aanschouwde fractievoorzitter Jan Schouten van de ARP dan ook dat 'vogels van zo diverse pluimage' zich in december 1952 achter de woorden van zijn partijgenoot schaarde. Het liet zien dat expertise een vruchtbare basis vormde om de partijpolitieke scheidslijnen te overstijgen en het beleidsgebied in vergaande mate te depolitiseren (Harmsma 2017: 106-107; Vandendriessche, Peeters en Wils 2015: 3-5).

Dit kwam ook naar voren in een analyse van Fedde Schurer, daags na Zijlstra's *maidenspeech*. Hij verklaarde de Kamerbrede instemming vanuit het feit dat Zijlstra optrad als 'onpolitek figuur', wiens inzichten wel ontwikkeld waren 'op grond van bepaalde beginselen, maar buiten de eigenlijke strijd om de macht der partijen om' (Schurer 1952). Het ministerschap van Zijlstra stond daarmee symbool voor zowel de verwetenschappelijking van de politiek als de omarming van een nieuw Nederlands marktdenken.

Conclusie

Wetenschappelijke expertise oefende in het naoorlogse politieke en maatschappelijke landschap een steeds grotere invloed uit. De opkomst van economen is recentelijk beschreven als een 'global story'. De discipline die pas in de eerste helft van de twintigste eeuw volwassen werd, slaagde erin het debat in toenemende mate te beheersen (Fourcade 2009). Tegen de achtergrond van de crisis van de jaren dertig, drijfveer voor revolutionaire vernieuwingen in het vakgebied, werd de periode na de Tweede Wereldoorlog bij uitstek een tijd van economische expertise. In dit artikel

is vanuit biografisch perspectief gekeken naar zowel de wijze waarop een aantal vooraanstaande economen zich in het politiek-maatschappelijk debat profileerden als de ontwikkeling van hun denken over marktwerking en de ordening van het naoorlogse economische bestel.

Het onderzoek toont aan dat in Nederland vanaf de jaren dertig een nieuw marktdenken ontstond. Deze intellectuele ontwikkeling kan niet los worden gekoppeld van internationale veranderingen in het vakgebied, maar bouwde tegelijkertijd voort op binnenlandse denktradities. Op basis van dit nieuwe macro-economische denken namen Nederlandse economen in het politiek-maatschappelijke debat over ordening een eigenstandige positie in. Dit kwam duidelijk naar voren in de professorenadressen die in dit artikel behandeld zijn en in de wijze waarop het economisch denken de frontlinie vormde van partijvernieuwing. Dit laatste gold vooral voor een behoudzuchtige partij als de ARP. De bijzondere rol van economen in de Nederlandse politiek kwam ook tot uitdrukking in de samenstelling van de SER, waarin zij als Kroonleden naast de vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers letterlijk de 'neutrale', derde partij waren.

In het naoorlogse debat over economische politiek presenteerden Nederlandse economen zich in de eerste plaats als experts die het nieuwe elan van de macro-economie belichaamden. Tegelijkertijd vertegenwoordigden economen als Witteveen en Zijlstra een moderne en marktgerichte visie, die, zoals dit artikel laat zien, veel overlap vertoonde met het neoliberale denken zoals dat in de jaren dertig en veertig internationaal opgang deed. Daarin werd marktwerking onlosmakelijk gekoppeld aan overheidsingrijpen door een sterke staat. Interventie werd nodig geacht 'ten bate van' de vrije markt. Sturing door de overheid was noodzakelijk maar moest volgens de economen principieel ten gunste komen aan economische vrijheid. Een decentrale ordening werd daarbij gelegitimeerd door te wijzen op zowel het algemene als het consumentenbelang, die beide gediend waren bij marktwerking en 'voldoende' concurrentie. Daarop moest de overheid toezicht houden.

Vanuit het moderne denken concludeerden Zijlstra en zijn vakgenoten bovendien dat de mate van overheidsingrijpen niet op voorhand kon worden begrensd, maar gezien moest worden als een kwestie van 'meer of minder'; van opportuniteit en utiliteit. Overheidsingrijpen moest kwalitatief beoordeeld worden, op basis van zowel actualiteit als congruentie met een principiële keuze voor een decentrale ordening van de economie. In dat verband sprak Zijlstra over 'vrijheidsbevorderend ingrijpen'. Marktwerking en concurrentie werden daarbij een-op-een gekoppeld aan politieke en geestelijke vrijheid. Terwijl ook andere concepten zoals de Hayek-these doorwerkten in het denken van Nederlandse economen, laten deze hoofdlijnen zien dat het nieuwe marktdenken meer overlap met de vakwetenschappelijke en grensoverschrijdende ontwikkeling van het neoliberalisme vertoonde dan met het verzuilde denken over ordening en modern economisch beleid.

Dit artikel poogt daarmee een verbinding te leggen tussen de recente historiografie over de wortels van het neoliberalisme en de Nederlandse context. Daarbij is een

verdere verkenning van het nieuwe marktdenken van Nederlandse economen (zoals in de aankomende biografie van Jan Tinbergen) gewenst. Interessant lijken vooral de parallellen met het Duitse ordoliberalisme, dat de intellectuele grondslag voor de Soziale Marktwirtschaft vormde en begrotingsdiscipline, prijsstabiliteit, een onafhankelijke centrale bank en een disciplinerend raamwerk van spelregels centraal stelde. Ook Zijlstra's gedachtegoed vertoonde overlap met het ordoliberalen denken van onder andere Eucken. Dit zou ook kunnen leiden tot een aanscherping van de analyse van het Nederlandse bestel binnen het debat over de *Varieties of Capitalism* (Hall en Soskice 2001; Sluyterman 2015; Touwen 2014). De vraag welke invloed het nieuwe marktgerichte neo- of ordoliberalen denken uitoefende op het economische beleid vraagt om verder onderzoek, waarbij een ideeënanalyse zich op zowel Nederlandse economen als bestuurders en ambtenaren kan richten (De Hen: 282-292; Touwen: 6-14). Opvallend genoeg drukten tussen 1952 en 1973 vooral protestantse economen hun stempel op de economische beleidsvoering, waarbij allen (Jan de Pous, Koos Andriessen, Joop Bakker en Harrie Langman) in de traditie-Zijlstra stonden en aan de economische faculteit van de VU verbonden waren geweest. Het vormde de voorbode van de eenwording van het CDA in de roerige jaren zeventig. Hoewel katholieken getalsmatig domineren, werd de partij in haar economische denken vooral door protestants-christelijk gedachtegoed gevormd (De Liagre Böhl 1991).

Literatuur

- Aerts, R. (2013) *Land van kleine gebaren : een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012*. Amsterdam: Boom.
- Alberts, G. (1998) *Jaren van berekening: Toepassingsgerichte initiatieven in de Nederlandse wiskunde beoefening 1945-1960* (eerste druk). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Algra, H. (1954) Afgebroken debat. *Antirevolutionaire Staatskunde*, 24(7): 241-250.
- Anderson, B. (2016) Neoliberalism Affects. *Progress in Human Geography*, 40(6): 734-753, DOI: 10.1177/0309132515613167.
- Beaufort, F. de en P. van Schie (2008) Vrijheid, en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de VVD. In: P. van Schie en G. Voerman (red.) *Zestig jaar VVD*. Amsterdam: Boom.
- Berg, J.J. van den (1999) *Deining: Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970*. Kampen: Kok.
- Beus, J. de, J.A.A. van Doorn en P. de Rooy (1996) *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Amsterdam: Boom.
- Boettke, P. en S. Horwitz (2005) The Limits of Economic Expertise: Prophets, Engineers and the State in the History of Development Economics. In: S.G. Medema (red.) *The Role of Government in the History of Economic Thought*. Durham: Duke University Press, 10-39.
- Burgerrecht* (1952, 13 december) Meneer Dingelmans.

-
- Burgin, A. (2012) *The Great Persuasion: Reinventing free markets since the Depression* (eerste druk). Cambridge: Harvard University Press.
- Clerx, J.M.M.J. (1991) Economische expansie door liberalisatie. In: P.F. Maas (red.) *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Liberalisatie en sociale ordening 1948-1951*. Nijmegen: GNI.
- Donner, A.M. (1951a) *Nota voor Commissie XV*. Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC), collectie J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- Donner, A.M. (1951b) Bijdrage tot de discussie over de staatstaak. In: H. Dooyeweerd en P.J. Verdam (red.) *Rechtsgeleerde opstellen, door zijn leerlingen aangeboden aan Prof. Dr H. Dooyeweerd ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit*. Kampen: Kok, 177-187.
- Dullaart, M.H.J. (1984) *Regeling of vrijheid: Nederlands economisch denken tussen de wereldoorlogen* (eerste druk). Rotterdam: s.n.
- Dumoulin, M. en A.M. Dutrieue (1993) *La Ligue Européenne de Coopération Économique (1946-1981): Un groupe d'étude et de pression dans la construction européenne* (eerste druk). Brussel: P. Lang.
- Fourcade, M. (2009) *Economists and Societies: Discipline and Profession in the United States, Britain, and France, 1890s tot 1990s*. Princeton: Princeton University Press.
- Friedman, M. (1952) *Het neoliberalisme en zijn vooruitzichten*. Den Haag: Comité voor bestudering van ordeningsvraagstukken.
- Goldschmidt, N. (2013) Walter Eucken's place in the history of ideas. *The Review of Austrian Economics*, 26(2): 127-147, DOI: 10.1007/s11138-013-0222-z.
- Gosker, R. (1951) *Onbloedige revolutie?* (eerste druk). Den Haag: Antirevolutionaire Partijstichting.
- Griensven, P. van en J. van Merriënboer (1997) Lieftincks streven naar monetair evenwicht. In: J. Ramakers (red.) *Het kabinet-Drees II: In de schaduw van de Koreacrisis*. Nijmegen: GNI.
- Haan, I. de (1997) Treub en de sociaal-democratisering van de maakbaarheid. In: J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.) *Maakbaarheid: Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 73-88.
- Handelingen Tweede Kamer (HKT) (1952) Debat 4 december: 3211-3212.
- Harmsma, J.S. (2016) In "Rotterdamsche sfeer". *Economische wetenschap aan de Vrije Universiteit tussen Ridder en Zijlstra. TPEdigitaal*, 10(3): 99-112.
- Harmsma, J.S. (2017) Honest Politics: A Biographical Perspective on Economic Expertise as a Political Style. In: J.W. Renders, B.B.J. de Haan en J.S. Harmsma (red.) *The Biographical Turn: Lives in History*. Londen: Routledge, 104-117.
- Harmsma, J.S. (2018) *Jelle zal wel zien. Jelle Zijlstra, een eigenzinnig leven tussen politiek en economie* (eerste druk). Amsterdam: Prometheus.
- Hayek, F.A. von (1944) *The Road to Serfdom* (tweede druk). Chicago: University of Chicago Press.
- Koley, S. (2015) Ordoliberalism and the Austrian School. In: C.J. Coyne en P.J. Boettke (red.) *The Oxford Handbook of Austrian Economics*. New York: Oxford University Press, 419-444.
- Leucht, B. en M. Marquis (2013) American Influences on EEC Competition Law. In: K.K. Patel en H. Schweitzer (red.) *The Historical Foundations of EU Competition Law*. Oxford: Oxford University Press, 125-161.
- Liagre Böhl, H. de (1991) De confessionelen en het corporatisme in Nederland. In: P. Luykx en H. Righart (red.) *Van de pastorie naar het torentje: Een eeuw confessionele politiek*. Den Haag: Sdu, 104-123.

-
- Mellink, B. (2017) Politici zonder partij: Sociale zekerheid en de geboorte van het neoliberalisme in Nederland (1945-1958). *BMGN – Low Countries Historical Review*, 132(4): 25-52, DOI: 10.18352/bmgn-lchr.10220.
- Mellink, B. (2020) Towards the centre: Early neoliberal in the Netherlands and the rise of the welfare state, 1945-1958. *Contemporary European History*, 29(1): 30-44, DOI: 10.1017/S0960777318000887.
- Mirowski, P. en D. Plehwe (2015) *The Road from Mont Pèlerin: The making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge: Harvard University Press.
- Le Monde* (1952, 6 december) Pays-Bas.
- Nützenadel, A. (2005) *Stunde der Ökonomen: Wissenschaft, Politik und Expertenkultur in der Bundesrepublik 1949–1974*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Olsen, N. (2017) From choice to welfare: The concept of the consumer in the Chicago school of economics. *Modern Intellectual History*, 14(2): 507-535, DOI: 10.1017/S1479244316000202.
- Olsen, N. (2019) *The Sovereign Consumer: A new Intellectual History of Neoliberalism*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Ormel, D.W. (1949) Moest dit nu zo? *De Gids*, 29 oktober.
- Oudenampsen, M. en B. Mellink (2019) Voorbij de controverse: Het Nederlandse neoliberalisme als onderwerp van onderzoek. *Beleid en Maatschappij*, 46(2): 235-254, DOI: 10.5553/BenM/138900692019046002003.
- Polak, F.L. (1949) Recensie van *Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde*, door J. Zijlstra. *De Economist*, (96)5: 445-449.
- Raphael, L. (1996) Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts. *Geschichte und Gesellschaft*, 22(2): 165-193.
- Raphael, L. (2012) Embedding the Human and Social Sciences in Western Societies, 1880-1980: Reflections on Trends and Methods of Current Research. In: B. Ziemann, R. Wetzell, D. Schumann en K. Brückweh (red.) *Engineering Society: The Role of Human and Social Sciences in Modern Societies, 1880-1980*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 41-56.
- Ridder, J. (1941, 17 maart). [Brief aan J. Coops en J. Oranje]. HDC, collectie P.J. Verdam 449, inv.nr. 19.
- Roos, F. de (1951, 16 juli) *Enige opmerkingen omtrent de achtergrond van het Wetsontwerp toezicht kredietwezen*. HDC, collectie W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 21.
- Schurer, F. (1952) Minister Zijlstra. *Friese Koerier*, 8 december.
- Schuyt, K. en E. Taverne (2000) *1950: Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu.
- Slobodian, Q. (2018) *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism* (eerste druk). Cambridge: Harvard University Press.
- Sluyterman, K. (red.) (2015) *Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case*. London: Routledge.
- Touwen, J. (2014) *Coordination in transition: The Netherlands and the world economy, 1950-2010*. Leiden: Brill.
- Trouw* (1949, 23 september) Hoogleraren protesteren tegen wetsontwerp PBO.
- Uitermark, P.J. (1990) *Economische mededinging en algemeen belang: Een onderzoek naar de*

-
- economisch- theoretische fundering van de mededingingspolitiek* (eerste druk). Rotterdam: s.n.
- Vandendriessche, J., E. Peeters en K. Wils (2015) Performing Expertise. In: J. Vandendriessche, E. Peeters en K. Wils (red.) *Scientists' Expertise as Performance : Between State and Society, 1860-1960*. London: Pickering & Chatto.
- Vries, F. de (1935) *Regeling of vrijheid* (eerste druk). Rotterdam: s.n.
- Werkman, P.E. (2007) 'Laat uw doel hervorming zijn!': *Facetten van de geschiedenis van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (1909-1959)* (eerste druk). Hilversum: Verloren.
- Witteveen, H.J. (1948) Vrijheid en internationale samenwerking. *De Economist*, 96(11): 742-767.
- Witteveen, H.J. (2012) *De magie van harmonie: Een visie op de wereldeconomie*. Amsterdam: Gibbon.
- Witteveen, H.J., J. Zijlstra, H. Hülsmann en G.A. Kohnstamm (1952) *De plaats van de onderneming in de moderne maatschappij* (interne publicatie). HDC, collectie J. Zijlstra 590, inv.nr. 7.
- De Zakenwereld* (1952, 13 december) Een nieuw en fris geluid.
- Zijlstra, J. (1938) *Collegedictaten F. de Vries, Economie I t/m X, 1937-1939*. Familiearchief Zijlstra.
- Zijlstra, J. (1945) Gesprek met een jongere. *Nieuw Nederland*, 30 november.
- Zijlstra, J. (1947) *Geleide economie* (eerste druk). Den Haag: Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond.
- Zijlstra, J. (1948) *Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde: Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, op donderdag 28 oktober 1948* (eerste druk). Leiden: Stenfert Kroese.
- Zijlstra, J. (1949) *Ontwerptekst professorenadres*. HDC, collectie J. Zijlstra 590, inv.nr. 6.
- Zijlstra, J. (1951) Het neo-liberalisme: Voorgeschiedenis, wezen en critiek. *De Werkgever*, 3 mei.
- Zijlstra, J. (1952a) The neo-liberalism. *Free University Quarterly*, 2(1): 37-49.
- Zijlstra, J. (1952b) De weg naar vrijheid II. *Economisch Statistische Berichten*, 3 juli: 578-583.
- Zijlstra, J. (1952c) De weg naar vrijheid III. *Economisch Statistische Berichten*, 20 augustus: 636-639.
- Zijlstra, J. (1958, 7 mei) *Wat is dirigisme? Redevoering te Hilversum*. Nationaal Archief, collectie EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- Zijlstra, J. (1981, 22 juni) *Presentatie bundel "Capitalism, Socialism and Democracy after 40 years"*. HDC, collectie J. Zijlstra 590, inv.nr. 59.
- Zijlstra, J. (1992) *Per slot van rekening: Memoires* (eerste druk). Amsterdam: Contact.
- Zijlstra, J., W.F. de Gaay Fortman, F. de Roos en F.L. van Muiswinkel (1951, 20 juli) *Appèl aan de ARP-Tweede Kamerfractie*. HDC, collectie J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- Zijlstra, J. en B. Goudzwaard (1966) *Economische politiek en concurrentieproblematiek in de EEG en de lid-staten* (eerste druk). Brussel: s.n.
-

Jonne Harmsma

Jonne Harmsma is onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen en docent bij de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 2018 aan de Rijksuniversiteit Groningen op een biografie van oud-premier Jelle Zijlstra. In Nijmegen draagt hij op dit moment bij aan een onderzoek naar de politieke en parlementaire geschiedenis van de jaren zeventig, waarbij zijn aandacht vooral uitgaat naar milieubeleid en financieel-economische onderwerpen.